

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ФОЛЬКЛОРНОГО ТЕСТУ

УДК [821.161.2-193.09:398:323.26]”19”

Українська народна творчість як засіб боротьби проти тоталітарного режиму (із приводу т. зв. “фольклору майдану”)

Людмила ІВАННІКОВА

Кандидат філологічних наук, науковий співробітник
Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології
імені М. Т. Рильського НАН України
01001 Київ, вул. Грушевського, 4
e-mail: etnolog@etnolog.org.ua

У статті, яка ґрунтується на апокрифічних джерелах і власних фольклорних записах автора, досліджено трансформацію біблійних образів, мотивів, символів в українському фольклорі: у колядках, щедрівках, псалмах, легендах, а також походження численних звичаїв та вірувань. Народні легенди та перекази про Єрусалим, пісенний фольклор, вважає дослідниця, хоч і належать до новотворів, що виникли під впливом літературно-писемних пам'яток, проте не виходять за рамки уснопоетичної традиції. Вони використовують у своїй поезиці художні засоби, мотиви, образи дохристиянського фольклору, міфології, переосмислені та перероблені під впливом нової релігійної традиції, згідно з її новими канонами. Це одна нерозривна і нероздільна світоглядно-поетична система, яка існує і розвивається за єдиними, закладеними в ній самій, принципами та законами творення.

Ключові слова: Єрусалим, апокриф, колядка, щедрівка, псалма.

Історія України ХХ ст. спричинила появу глибокого пласту антирежимного фольклору [1] як прозових, так і поетичних жанрів, які, на жаль, у фольклористиці не тільки не досліджено, а й, здебільшого, не зафіксовано (мається на увазі антирадянський фольклор Східної та Центральної України). На мою думку, тут є кілька причин. Перша всім зрозуміла – не лише сама народна творчість, її носії, а й збирачі та дослідники піддавалися жорсткому репресіям із боку чинної влади. Тому не дивно, що подібні зразки не можна було вчасно записати, опублікувати, вивчити. Є й друга, не менш очевидна причина. Більшість фольклорних новотворів початку та середини ХХ ст., що виникали як реакція на певні політичні процеси, зникли зі зміною суспільства, і лише деякі уривки їх нині пасивно зберігаються в пам'яті людей старшого покоління. Помаранчева революція 2004 р. спричинила нову хвилю політичного антирежимного фольклору, зокрема народної сатири та гумору – анекдотів, віршів, частівок, жартів, дотепів, приказок і загадок, здебільшого, сороміцького характеру.

Однак знову постають запитання: фольклор це чи не фольклор, традиційний він чи позажанровий, це зародження нових форм чи трансформація старих? Проте, на мою думку, цілком очевидним є те, що фольклор Майдану з'явився не вчора, і не перед виборами 2004 р. Зародження його відбулося ще на початку ХХ ст., у дні утвердження радянської влади та колективізації. Протягом століття він існував як єдиний спротив тоталітарному режимові, який, до речі, спровокував його створення. А Майдан 2004 р. став уже своєрідним апогеєм, можливо, навіть фестивалем та-

кого фольклору. Тож предметом мого невеликого дослідження є історія виникнення та побутування в радянській Україні політичного антирежимного фольклору.

Початок ХХ ст. приніс Україні повну руйнацію традиційних форм культури та виникнення нових форм суспільної свідомості. Ці глобальні суспільні катаклізми не могли не відбитися і на процесах народної творчості. Зміни в політичному житті українців створювали умови для виникнення нових форм народної творчості. Тоталітарна держава вирішила взяти контроль над свідомістю та творчістю мас, штучно спрямовувати в певне русло практично некерований процес буття, руйнуючи одне і нав'язуючи інше. У результаті цього відбулися такі спотворення природного фольклорного процесу, які заледве не призвели до повної національної та духовної катастрофи.

Безперечно, внаслідок цього тиску вже не могли вільно існувати й розвиватися традиційні історичні жанри фольклору, які не вписувалися в рамки режиму й ідеологічно йому суперечили – забороняли виконання історичних і релігійних пісень (до останніх зараховували і календарно-обрядові), фізично знищували носіїв кобзарської та лірницької традиції. Проте ні розстріли народних співців, ні репресії проти віри, церкви та традиційної обрядовості, ні голодомори 20-х, 30-х, 40-х років не зупинили (хоч і спотворили) процес виникнення та побутування фольклору. Звичайно, такі розгорнуті полотна, як дума чи історична пісня в умовах тотального переслідування не могли існувати, і навіть якщо їх створювали, то не можна було їх ані виконувати, ані вільно поширювати в народі. Ось деякі документальні свідчення про переслідування виконавців історичних пісень, дум, антирадянських частівок і віршів.

Письменник Бугаєвич Ігор Васильович згадує, як навіть 1967 р. кобзар Єгор Мовчан з острахом співав йому пісню про голод 1933 року на Україні: “Біда мені була з цією думою в Харкові на базарі. Як заграв її, то мене якийсь агент ухопив за руку і почав тягти в міліцію. Спасибі, люди відбили. [...] Прошу вас, поки живий, нікому не показувати цю думу” [4, с. 467].

Про кобзаря з Богуслава, якого закатували енкаведисти, розповідає Петренко Ничипір Никифорович: “Співав кобзар, як ангел небесний, що нічого не боявся [...] Вхопили енкаведисти кобзаря під руки і повели кудись. Не втихав трагічний прихлип кобзаревого голосу:

Погляньте, людоньки, який тепер світ настав,
Енкаведист у сліпого поводитим став [2, с. 852].

Журналіст Сім'я Григорій Федорович згадує сліпого лірника, який співав на базарі у Ромнах:

“В тридцять першому году вже пізнали ми біду,
В тридцять другому году їли люди лободу,
В тридцять третьому году помирають на ходу.

То була, мабуть, його остання пісня. Зненацька підійшли двоє в цивільному і забрали співака” [2, с. 852].

Згадує Сиченко Петро Панасович, уродженець села Ясногородка Макарівського району Київської обл.: “Ходили кобзарі, лірники, старі й малі прохачі. Пригадую хлопчика років десяти-дванадцяти. Ми давали йому по разу вкусити макухи, а він танцював перед нами, приспівуючи:

Мати в СОЗі, батько в СОЗі,
Діти плачуть по дорозі,
Нема хліба, нема сала,
Тільки кіно та вистава,
А на хаті один куль,
Та й то кажуть, що куркуль.

Затримав його голова сільради й відправив у Бишів. Так і загубився його слід” [4, с. 242].

Уродженець села Степівка Уманського р-ну Черкаської області Івасюк Іван Митрофанович згадує про колгоспного пастуха Кондратюка Сергія, який, пасучи коні, розповідав їм вірші про Сталіна:

Батьку Сталін, подивися,
Як ми в СОЗі розжилися:
Хата раком, клуня боком,
Троє коней з одним оком.
А на хаті серп і молот,
А у хаті смерть і голод,
Ні корови, ні свині,
Тільки Сталін на стіні [...]

За цей вірш дядька Сергія як забрав “Чорний ворон”, то й дотепер ні чутки, ні звістки” [4, с. 110].

Ткаченко Віктор Костянтинович із селища Білокуракіно Донецької області розповідає про голову колгоспу Ткаченка В. Ф., який у присутності інспектора райпарткому проспівав частівку:

Сидить Сталін на лузі,
Гризе кінську ногу.
- Де ж баранина пропала? -
Кулаків тепер не стало”.

А той доповів ГПУ про співане - “і попав голова за це в концентраційний табір” [2, с. 497].

Вражаюча розповідь Галіцина Івана Степановича, мешканця села Новопетрівка Вінницької області про двох подруг - Марусю та Ганнусю, які виспівували в сільському клубі про колгоспне життя на зразок:

Нема хліба, нема сала,
Все совєцька власть забрала;
Пузо голе, лапті в клітку -
Виполяєм п'ятилітку...

“Навесні 1935 року в розпал польових робіт Марусю Трубіну і Ганнусю Гасянок забрали з поля якісь чужі дядьки-здоровані й повезли [...] Лише через сорок чотири роки брат Марусі Василь Трубін одержав з обласної прокуратури повідомлення, що його сестра Марія Трубіна разом з її подругою Ганною Гасянок розстріляні 30 травня 1935 року” [2, с. 736-737].

Отже, специфічні умови побутування вимагали нових специфічних форм фольклору, в яких би максимально сконцентровано, чітко, влучно й образно було висловлено ідею народного спротиву, зневагу і непримиренність до тоталітарного режиму та його представників. Уся багатотомова традиція народного гумору, сатири, що переросли в сарказм, була сконцентрована в цих малих формах - частівках, віршах, політичних дражнилках, приказках, пародійних піснях. Коротка форма, яскрава образність, викривальний зміст, влучність вислову, глузливо-зневажливий тон забезпечували їм швидке поширення в народі. Оскільки ж навіть масове або й індивідуальне виконання частівок стало небезпечним, вони швидко перетворилися на віршовані куплети, які вже поширювалися підпільно, з уст в уста, потай від переслідувачів (“там свої люди, не видають”), і такий спосіб передавання фольклору був на той час важливим і оптимальним, бо він ще й забезпечував анонімність авторів та виконавців: “Село пригнітилось.

Ні пісні, ні звуку, ні собачого гавкоту. [...] Темінню повзла з уст в уста приспівка, мов лиха вістка:

Сидить баба на мосту,
Чує коросту.
В тридцять третьому году
Не стане колгоспу" [4, с. 298].

Отже, починаючи з 30-х років у Східній Україні історичний фольклор, зокрема політичні новотвори на зразок частівок і віршів, фактично "пішов у підпілля". Найкоротші форми (віршовані приказки на зразок "Сerp і молот – смерть і голод", "Одна лата, один куль – то гніденський куркуль", "Батьку Сталін, дайте мила, бо вже воші мають крила"; "Ноги босі, штани в клітку – завершум п'ятилітку", – можна було почути і в час війни, і в 60–80-х роках ХХ ст.¹

І все ж таки, із огляду на описане вище, можна підсумувати, що саме старосвітські кобзарі й лірники були першими творцями та носіями антирежимних, антисталінських пісень-новотворів, що наслідували різні традиційні жанри. Щоправда, деякі з них видаються дивними, навіть штучними, ненародними – однак це пояснюється лише тим, що вони зафіксовані в єдиному первинному варіанті, котрий, через загибель творця-носія, не набув розповсюдження в народі і не пройшов процесу шліфування, колективного вдосконалення, як це відбувалося із традиційними фольклорними творами.

Характерними в цьому плані є спогади Чепіги Прокопія Карповича, уродженця села Великий Хутір Драбівського району Черкаської області, який у 30-х роках був поводителем у сліпого кобзаря з Полтави Івана Ременя. У репертуарі цього кобзаря були і думи про голодомор, і політичні пісні, і те, що він сам називав "частівки-скоробрехи", і своєрідні кобзарські думи-молитви за Україну, і навіть голосіння-прокляття:

Голод косить Україну, голод гірше смерті,
Нема села, нема хати, де б люди не мерли.
А в столиці бенкетують юди-комуністи,
Ой гей, ой гей, – юди-комуністи.

***

...Соловки, ви Соловки, далека дорога,
Вісім літ за колоски, а п'ять – ради Бога.

***

... Помолимося Тобі, Єдиному і Суцщому,
Щоб дав Сталін хліба насущного.

***

Половники – картопляники,
Лободяники – голодяники,
Голодом нерачені,
На сльозах запечені,
Хай би ті, що хліб забрали,
Весь би вік їх споживали [2, с. 456–458].

Не виключено (а й дуже ймовірно!), що саме такі кобзарські новотвори, схоплені на льоту, уривками на базарах, виблялися на численні куплети-частівки, вірші, приспівки, паремійні форми і, пройшовши тривалий процес фольклоризації, утворили велику кількість політично-сатиричних антирелігійних фольклорних перлин на зразок:

¹ Записала Л. Іваннікова в 90-х роках у с. Губча Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл.; у с. Гнідин Бориспільського р-ну Київської обл. та в с. Яцківці Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.

За радянської власті
Нема хліба в обійсті,
А як є два кролі –
Кажуть: куркулі [2, с. 595].

У них нещадно тавровано нову радянську дійсність, де людину прирівнювали до робочої худоби (*“Пийте воду, їжте січку – виконуйте п’ятирічку”* [2, с. 601]), висміяно політичних вождів та їхні великі діяння:

Сталін курить папіроси,
Молотов – цигари.
Все забрали з України –
Залишилися мари.
Сталін дивиться на місяць,
Каганович лупа:
Все забрали з України,
Залишили групи [2, с. 454].

Не виключено й інше: кобзарі та лірники могли брати в репертуар уже готові витворені в народі й викінчені піснеспіви на зразок частівок, розносячи їх по всій території України. Цікаво, що й деякі оповідачі називають конкретні імена самодіяльних поетів, авторів антирежимних творів, які виконували прилюдно в сільських клубах: *“Знаходилися навіть таланти, що складали частівки, як, наприклад, Петро Вишинський. Згадають йому ще ці частівки у сталінських застінках:*

Нема хліба, нема кики,
Тільки кіно і музики,
Ми голодні і сумні,
З нами Сталін на стіні.

Або:

Ціле літечко робила,
Кіло гречки заробила,
Кіло гречки, два – ячменю,
Та й журюся, де я змелю” [15].

Різні оповідачі вказують на різні першоджерела цих новотворів: то селяни-одноосібники, що насміхалися з колгоспників, то самі селяни-колгоспники: *“За мною прикріпили дві конячки: Перебудову й Циганку. Такі вже недішливі коні, що хоч на собі їх носи. А Михайло, брат двоюрідний, одноосібником жив. Той купив собі коня вороної масті – земля під ним двигтіла. Підсміювався:*

В ТОЗі добре жить:
Десять робить – сто лежить.
А як сонце припекло,
То й тих десять утекло” [2, с. 473].

“Це ті трудовні, про які селяни склали частівку:

Сидить дівка на рядні
Та рахує трудовні.
Трудодень, трудодень,
Трудоодиниці,
Батько ходить без штанів,
Мати – без спідниці” [2, с. 687].

Важко визначити жанрову належність цих новотворів. Здебільшого вони мають форму частівки – так найчастіше називають їх і самі носії, хоча тепер вони існують переважно у формі вірша або віршованих приказок. Очевидно, визначальним є все-таки первісна манера і спосіб виконання – більшість із них співали під гармонію або хором без супроводу, тож форма і ритміка частівки проглядається тут досить чітко:

Як Ленін умирав,
Сталіну наказував,
Щоб людям хліба не давав,
Сала не показував [2, с. 967].

***

Індуси пасуть гуси,
А СОЗівці – бугая,
Індуси їдять гуси,
А СОЗівці журавля [4, с. 455].

***

Сидить Сталін у столиці,
Їсть українські паляниці,
Що у нас забрав,
За кордон продав! [2, с. 457].

***

Сидить баба на рядні
І щитає трудовні.
– Трудодень, трудодень,
Дай нам хліба на день [2, с. 736].

Нерідко простежуються в новотворах впливи традиційних фольклорних жанрів – дум, історичної пісні, строкової пісні, голосіння, дитячого фольклору (зокрема, дражнілок), народного сатиричного вірша. Ось уривок із “Думи про вдову і трьох синів”, яку виконував кобзар Іван Ремень:

Одного в ставу втопила,
Другого вдавила,
А третього спозаранку в чавуні варила,
Та вхажорів угощала, пила-випивала,
А надвечір повисилась на вербі над ставом...
Була слава, та її не стало [2, с. 454]

– тут відчутний вплив поезії Т. Г. Шевченка.

Ремінісценції з наймитсько-заробітчанських, строкових, солдатських пісень і коломийок відчутно в багатьох новотворах сталінської доби:

Просить Сталін до столиці
Україну в гості.
– Ой не можу, рідний тату –
залишились кості [2, с. 455].

***

Згадай мене, моя мати,
До вечері сівши,
А я тебе ізгадаю
Не ївши, не пивши².

² Із пісні, яку співали в голодовку в с. Костянтинівка Сумської обл. [2, с. 1014].

* * *

Сидить Сталін на престоли
 Та на скрипку грає,
 На Україну хліборобську
 Скоса поглядає.
 Ой скрипочка оріхова,
 А смичок із рути.
 Як заграє вказівоньки –
 На Україну чути.
 Ой грав Сталін, ой грав Сталін,
 Став перебирати
 Так обдерли Україну,
 Що аж ребра знати.
 Ой грав Сталін, ой грав Сталін,
 Аж струни порвались.
 На Україні люди вмерли,
 Деякі остались [4, с. 247].

* * *

Володимир Ілліч
 Виліз на піч,
 Ноги задер –
 Там і помер³.

Цікаво, що в численних новотворах 30-х років найчастіше використовувалися кліше, взяті з історичних пісень, на зразок “Устань, батьку, устань, Харку”, “Устань, батьку Калнишевський”, “Встань, Богдане, подивися”, “Встань, Тарасе, встань, Богдане, повставайте всі гетьмани” та ін. Тут народ апелює до нових історичних провідників – Леніна й Сталіна, – і то не з великої любові до них, як до батьків і утішителей, а з великим докором, зневагою, із розумінням страшних наслідків їхньої людиноненависницької політики. Ці заклики повторюються в численних варіантах:

Устань, Ленін, подивися,
 Як в колгоспах розжилися.
 Ні корови, ні свині,
 Тільки Сталін на стіні⁴.

Батьку Сталін, подивися,
 До чого ми дожилися:
 Хата раком, клуня боком,
 І кобила з одним оком!⁵

Цікаву переробку чумацької пісні “Було літо, було літо, та й стала зима” знаходимо в “Щоденниках” С. Єфремова – як реакцію народу на смерть С. Петлюри у 1926 р. “Вірш примітивний, – зазначає С. Єфремов, – але коли піде широко, може якраз велике вражіння зробить своїм примітивізмом та простотою” [3, с. 383–384]. Тут, між іншим, учений вказує на причину швидкого поширення такого фольклору серед народних мас.

Про масовість антирежимного фольклору свідчать народні оповідачі, які констатують, що його виконували кобзарі та лірники на базарах і в людних місцях, а також талановиті народні співаки в сільських клубах, на вуличних

³ Записала Л. Іваннікова 1995 р. у с Губча Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл. від матері, Іваннікової Тетяни Варсонівни, 1939 р. н.

⁴ Записано там само. Див. також [4, с. 341].

⁵ Записано там само. Див. також [4, с. 362].

гуляннях, навіть діти. Про те ж саме неодноразово зазначає у своїх “Щоденниках” і академік С. Єфремов, наводячи тут численні зразки, як він називає, “новітнього фольклору” – політичних анекдотів, віршів, загадок, приказок, які він записав у 20-х роках на вулицях Києва. Цікаві коментарі вченого-літературознавця до окремих фольклорних текстів та їх побутування: “Що вірші дуже розповсюджені, видно з того, що за сьогоднішній день я чув їх принаймні разів з п’ять” [3, с. 99]; “Чув на вулиці діти співають” [3, с. 127]; “Чув пісню на вулиці, хорому на доскочистий мотив” [3, с. 160]; “Почув цілу в’язку матеріалів до сучасного фольклору” [3, с. 682–683]; “Ціла копа матеріалу з новітнього фольклору” [3, с. 736–737]; “Базар співає нову пісню” [3, с. 296]; “Цю пісеньку і багато подібних співають хлопчачки на Хрещатику, під виконкомом біля трамваю. Публіка регочеться, слухаючи /.../ і дотепних хлопчачків наділяє копілками” [3, с. 286].

Найпереконливішим свідченням масовості й популярності політичних новотворів є їх багатоваріантність. Це можна простежити на прикладі одного тексту, записаного в різних регіонах України:

Батько в СОЗі, мати в СОЗі,
Діти ходять по дорозі.
Приїхало ГПУ –
Заганяє дітей в кропиву
(с. Красне Згурівського р-ну Київської обл.) [4, с. 264].
***

Батько в СОЗі, мати в СОЗі,
Діти плачуть по дорозі,
Мишій мелють і товчуть,
Макорженики печуть
(с. Омельник Онуфріївського р-ну Кіровоградської обл.) [4, с. 429].
***

Батько в СОЗі, мати в СОЗі,
Діти лазять по дорозі,
Іхало гепеу,
Повкидало в кропиву
(м. Лохвиця Полтавської області обл.) [4, с. 461].
***

Батько в СОЗі, мати в СОЗі,
Діти пухнуть по дорозі,
Нема хліба, нема сала –
Контракція забрала
(с. Верещаки Лисянського р-ну Черкаської обл.) [4, с. 296].
***

Діти пухнуть з голодухи,
Просьте, дайте хоч макухи,
Приїхало гепеу –
Загнало дітей в кропиву:
Біжіть, діти, в темний бір –
Батьків везуть на Сибір [2, с. 458].

С. Єфремов констатує блискавичну реакцію народної творчості на будь-яку політичну подію 20-х років. Так само відгукувалася вона і на всі заходи сталінського режиму в 30–50-х роках. Згадує письменник М. Петренко: “Кілька днів у школі давали навіть по кусочку ковбаси. Товста ковбаса, червона. Кінська. Тоді багато коней погинуло, то їх прирізували [...] Запамятався віршик – ми його виспівували на вулиці та в школі [...]”:

Товарищ Ворошилов,
Война уж на носу,
А конница Буденного
Пошла на колбасу.

Або ще таке:

Товарищ Ворошилов,
Кобила без хвоста,
Давай їй зарежем –
І будет колбаса [4, с. 461–462].

“Ступи вечорами бухкали, жорна скрипіли, – зібране на городах просо товкли, кукурудзу дерли. А пісеньки тепер такі співали:

Висить Сталін на стіні,
Посміхається мені,
Ще й показує рукою,
Куди їхать за мукою:
Чи в Ромни, чи в Сенчу?
Краще в ступі потовчу! [4, с. 462]

***

Питається ТСОЗ куща:
– Чи є сало для борща?
А куц йому відповідає:
– Соя сало заміщає! [2, с. 35].

“Вже з осені 1932 р. населення, в основному, жило картоплею, буряками, гарбузами, жолудями, і тоді вже ходив такий фольклор:

Я не бульба, я картопля,
Бо для мене рано топлять,
Мене печуть, мене варять,
Мене люблять, мене хвалять,
Я діжду тієї ласки,
Що напечуть з мене паски!

І справді весною 1933 р. до свята Паски брали 2–3 стакани борошна, якого хто дістав, мішали з тертою картоплею, пекли – і це називали паскою” [4, с. 362].

У роки режимів Сталіна, Гітлера, Хрущова, Брежнєва, Кравчука, Кучми народ однаково реагував на політичні події влучними анекдотами, дотепними висловками, жартами, приказками.

Здивувався Сталін сам,
Як працює його зам:
Відібрав усе в села до зернини,
А вони живуть понині⁶.

***

Жито, пшениця і горох
Поїхали в Німеччину втрох,
А ячмінь сміється,
Що на Україні хлібом остається⁷.

⁶ Записала Л. В. Іваннікова у грудні 2004 р. від Колесник Віри Олексіївни, 1932 р. н., киянки, уродженки с. Яцківці Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.

⁷ Записала Л. В. Іваннікова 15 травня 1989 р. у с. Гнідин Бориспільського р-ну Київської обл. від Бори-сенко Марії Юхимівни, 1914 р. н.

* * *

Пришли, Гітлер, мила,
 Бо вже в вошей крила,
 Як до тебе долетять,
 Тобі уші об'їдять⁸.

* * *

Батьку Сталін, дайте мила,
 Бо вже воші мають крила⁹.

* * *

Спасибі Сталіну-грузину,
 Що подарував нам резину,
 Бо якби не бахили
 То й досі б босі ходили¹⁰.

* * *

Два колеса, зверху ручка,
 Називається Кравчучка¹¹.

А “жартівники” з міст Шепетівки та Хмельниччини, обікравши вночі горілчаний магазин, залишили на дверях напис:

Пробач, товариш Горбачов,
 Не дочекались двох часов, –

натяк на указ М. Горбачова продавати спиртне лише з другої години.

Цікавим прикладом антирадянської народної творчості є численні переспіви “Заповіту” Т. Г. Шевченка, вірша “Якби ви знали, паничі” та ін., поширені в 70-х роках у рукописах та машинописах, – на жаль, я не зафіксувала їх у той час. Вони відображали всю жахливість поневолення українського народу в брежнєвському СРСР і часто мали яскраво виражений сороміцький зміст. Цей зміст був невід’ємним від політичних новотворів радянської доби. Глузливо-зневажливе ставлення до чинного режиму та його тиранів-вождів допомогло зберегти здорове начало в українській нації, дух непокори, віру в незнищенність народу і в швидке його визволення. Сміх був найкращою зброєю в боротьбі проти тоталітаризму, репресій, тюрм, розстрілів, концтаборів – усе це було перед ним безсиле.

Згадує Шульга Ілля Васильович: “Пам’ятаю, як у колгоспі загинув кінь. Труп вивезли до провалля. Люди пішли рубати м’ясо і зняли бірку, прив’язали до хвоста. На ній написано:

Упала тут та й лежу,
 Дожидаю фуражу,
 Хто нами керує,
 Нехай мене в с... поцілує” [4, с. 295].

“Побачив біля Бузюрової монопольки, попід церковною огорожею, пухлих людей лежачих. Були серед них і мертві. А в центрі людей гармоніст вигравав на гармошці, приспівуючи голосно:

⁸ Записала Л. В. Іваннікова там само.

⁹ Записала Л. В. Іваннікова від матері в 1960-х роках.

¹⁰ Записала Л. В. Іваннікова в грудні 2004 р. від Черпака Володимира Петровича, 1952 р. н., уродженця с. Безугляки Сквирського р-ну Київської обл.

¹¹ Подібні загадки про тачку, з якою кияни їздили на поля в голодні 90-ті роки, можна було почути у транспорті та в магазинних чергах.

Устань, Ленін, устань дєтка,
 Бо вкакалась п'ятілетка,
 Цибулею підганяють,
 П'ятирічку всі копають.
 (Нікого гармоніст не боявся).
 [...] Сербіянци двадцять літ,
 Коло пупа - сільсовіт
 Нижче пупа - райпартком:
 Хлопці ходять за пайком [2, с. 35].

Значне поширення сороміцького фольклору політичного змісту відзначає й академік С. Єфремов у вже згаданих "Щоденниках" – це антирадянські, антипартійні анекдоти, вірші, які не щадили ні Леніна, ні Сталіна, ні комуністичну партію. На жаль, оскільки вчений записував у міському середовищі, більшість новотворів побутували російською мовою. Але навіть у таких формах народ проявляв свою моральну вищість над політичними маріонетками. Справжній апогей сороміцького фольклору стався у дні виборів 2004 р. Неперевершеним героєм його виявився прем'єр-міністр В. Янукович. Так званий "Ячний скандал" в Івано-Франківську, який невдало спланувала влада, став, власне, початком Помаранчевої революції, яку випередив справжній вибух сороміцького фольклору, який гострою косою народного слова підкосив уже зовсім прогнилий трон існуючої системи.

Не можна обминути і той факт, що в сорокові-п'ятдесяті роки ХХ ст. сталінський терор поширився і на Західну Україну, де породив цілий пласт політичного фольклору, зокрема, пісень, колядок, варіантів вертепної драми, героями яких часто був Цар Ірод – втілення вселенського зла, що символізував то Сталіна, то Брежнєва, то Горбачова, а нині Кучму та Януковича. "Перші антирадянські колядки, спрямовані проти більшовицького терору, з'явилися вже з початком радянської окупації, 1939–1941 рр." [1, с. 4], – зазначає фольклорист із Тернополя Р. Крамар. "У період активної збройної боротьби з окупантами виникла інша група колядок, змістовим стрижнем якої є заклик до опору ворогам" [1, с. 7].

Цікаво, що традиційні мотиви антирежимного фольклору зі Східної України відразу перекочували в політичні колядки Західного Поділля, тут використано і форму, і поетичні засоби, і характерний сатирично-викривальний тон:

Ой неволя не пропала,
 Нема хліба, нема сала.

У колгоспі біда чорна,
 Там не мелять навіть жорна,
 Треба в колгоспі вкрати,
 Щоб з голоду не пропасти! [1, с. 10].

Стисла, але влучна характеристика більшовицьких порядків, які настали в Західній Україні в часи панування "Сталіна проклятого", "Хрущова пузатого", яскраво і просто виражена у приспіві колядки "Небо і земля нині торжествують":

Сталін сказився,
 Богом зробився,
 Церкви замикає,
 Попів висилає,
 Людей мордує,
 Сексотів готує –
 Компартія бенкетує! [1, с. 10].

Ці повстанські колядки увібрали в себе всю повноту народного горя, яке принесли на Західну Україну більшовики – тюрми й катівні, концтабори, переселення, висилки цілих сіл до Сибіру, – а також надії на повалення тоталітарного режиму, на відновлення української державності, мрії про справжню волю України, які здійснилися аж тепер.

Чи чули ви, браття, сумненьку новину?
Закували у кайдани рідненьку Вкраїну.
В кайдани закули, тюрми заповнили,
Всіх нас, браття-українці, зо сну пробудили¹².

***

У неділю рано сніжок пролітає,
Мати з дітьми із Сибіру батька дожидає¹³.

***

Нова радість стала, ще й новіша стане,
А як наша Україна вже вільна настане.
Спадуть з нас кайдани, стануть вільні люди,
Україна незадовго самостійна буде¹⁴.

***

Христос родився, в Бога воплотився,
Бог правди й любові здіме всі окови,
Зішле свободу рідному народу –
Зігне голову Іроду!¹⁵

На початку 90-х років, коли комуністичний режим несподівано впав, народна творчість знову стала тією зброєю, яка безжально добивала конаючого ворога. Вийшовши з підпілля, політичний фольклор вихлюпнувся на вулиці, на майдани, у засоби масової інформації і, підсилений демонстраціями в Києві, Львові та інших містах, здобув нові форми існування – не лише в жанрі коломийок, частівок, які співали демонстранти, а й у вигляді плакатів, транспарантів, написів на стовпах і стінах, різної символіки, масових скандувань. Ідея спротиву акумулювалася тоді в найкоротших римованих віршоформах, які творилися спонтанно, на ходу, як реакція на швидку зміну політичних подій упродовж дня. Стисла форма фольклорних зразків, емоційна насиченість, влучність і гострота слова забезпечували їм швидке впровадження в маси й донесення до адресата – наприклад, до депутатів Верховної Ради УРСР, членів Уряду. Найбухливіше цей процес відбувався у червні-жовтні 1990 р. – під стінами Верховної Ради та Кабінету Міністрів, на святкуванні 500-ліття Запорозької Січі, під час голодування студентів на площі Жовтневої революції в Києві. Тоді з'їжджалися до Києва десятки тисяч українців із різних регіонів, які весь творчий досвід політичної боротьби, здобутий за сімдесят літ, кинули на повалення тоталітарного режиму. Ось найхарактерніші записи тих днів, які я зробила в Києві. Це – анекдоти і дотепи, коломийки й частівки, плакати і гасла, скандування й карикатури, що розвінчували справжню сутність КПРС, тодішнього уряду, які привели народ і державу до деградації. Там, на площах, можна було спостерігати процес зародження і миттєвого поширення цих видів фольклору.

– Чорновіл, сядьте!
– Я вже сидів!

¹² Записала Л. В. Іваннікова 13 січня 1991 р. в Києві від фольклорного колективу с. Гвізд Надвірнянського р-ну Івано-Франківської обл.

¹³ Там само.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само.

Скандування:

(Коли депутати виходили до людей):

- Геть від корита!

- Україні - волю!

Всі: - Київ проти Кравчука *(Коли Кравчука обирали головою Верховної Ради).*

Один *(коли всі стихли):* - Біла Церква проти Кравчука!

- Кравчука - в Чорнобиль!

Один: - КПУ до суду!

Інший: - За страждання люду!

Тоді всі: - КПУ до суду за страждання люду!

- Хай живе КПРС

На Чорнобильській АЕС!

- Геть Івашка - жити важко!

- Геть Івашка - людям важко!

- Геть Івашка - людям важко! *(Коли Івашко ще був головою Верховної Ради).*

Плакати:

1. Важко нам було з Івашком -

З Кравчуком прийде кінець!

2. Брехня і Партія єдині!

3. Партія за кермом -

Народ за бортом.

4. Віддамо в Москву, в ЦК

Яничара Кравчука!

5. Народ дурень, народ дурень,

А ми комуністи.

Народ сіє і оре,

А ми будем їсти!¹⁶

Традиційний для фольклору засіб протиставлення використано в антирадянських коломийках, які співали 2 жовтня 1990 р. на демонстрації проти уряду - тут комуністів, що стали уособленням і джерелом кривди, брехні, насильства і всякого зла, протиставлено обуреному, виснаженому фізично й духовно українському народові:

Ой на славній Україні, в Радянським Союзи
Дожилися, доробились, як той віл у плузі.
Доробились, бо керують у нас комуністи.
Ой нема кому робити, є кому лиш їсти.
Ой спаси нас, Боже, од тої напасти,
Ой нема кому робити, є кому лиш красти!¹⁷

Цілком тверезу оцінку політичної ситуації, в якій опинилася Україна на початку 90-х років, народ висловив у частівках, і вона стала пророчою. Усе, що передбачав народ, незабаром справдилося:

Ой Кравчук і Масол,
Славні комуністи,
Як продадуть Україну -
Не буде що їсти!¹⁸

¹⁶ Записала Л. В. Іваннікова 23-24 липня 1990 р. під стінами Верховної Ради в м. Києві.

¹⁷ Записала Молчанець Олена Віталіївна, 1955 р. н., киянка, 2.10.1990 р. на демонстрації, - співали представники з Західної України.

¹⁸ Там само.

Здобувши формальну незалежність і українську державність, народ фактично опинився під новим режимом Кравчука-Кучми, і реакція на цей режим була ідентичною: народ у своїй творчості використовував традиційні кліше сталінських часів. Порівняйте:

Як був Микола-дурачок,
То коштувала паляниця хліба п'ятячок,
А як прийшов розумник Йося,
Нам без хліба вмирать довелося [2, с. 969]

та:

Як були комуністи,
То було що пити і їсти,
А як стали демократи,
То нема чим і...¹⁹

Новою формою, що забезпечувала швидке поширення антирежимного фольклору, стали в 90-х роках плакати і транспаранти, а у дні Помаранчевої революції таким засобом став ще й Інтернет. Без особливих зусиль першоджерело передавали на великі відстані, відразу десяткам тисяч людей. Швидко відбувався процес художнього вдосконалення, творення численних варіантів, шліфування шляхом підкорення законам музичальності української мови. Досить для прикладу простежити процес фольклоризації такого тексту (скандування студентів):

Януковича – на нари,
Лиш тоді підем на пари! – I варіант (3.XI.2004);
Професора – на нари –
Тоді підем на пари! – II варіант (24.XI.2004);
Зека – на нари,
Тоді підем на пари! – III варіант (25.XI.2004);
Зеків на нари,
Тоді підем на пари!

І через кілька днів, коли уже всі втомилися, з'явився плакат:

Зеків – за ґрати,
Тоді підемо СПАТИ!²⁰

Політичний фольклор, описаний вище, неодмінно приречений на нетривале існування. Його життя визначається перебігом політичних подій, його ідея – реалізувати злободенні прагнення народу, а кінцева мета – незалежність, свобода, процвітання української держави, заперечення всіх можливих форм насильства. Однак, поки існуватиме загроза будь-якого режиму, фольклор стоятиме завжди на сторожі, і за найменшої нагоди ті найдосконаліші зразки політичного фольклору, які пережили покоління, дивним чином виринуть у пам'яті народній і закликають до боротьби, як це сталося у дні Помаранчевої революції. Тут можна було почути патріотичні стрілецькі та повстанські пісні, анекдоти, пародії, вірші... Не заперечую, що певну їх частину створювали у виборчих штабах, – однак навколо була жива народна фантазія, яка підхоплювала все актуальне й дотепне, перетворювала на потужну зброю політичної боротьби, яка була спрямована не лише на

¹⁹ Побутувала в Києві у 1992–1994 рр.

²⁰ Записав Леонід Вікторович Горобець, 1983 р. н., студент Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

опонентів, а перш за все на підняття революційного духу в народі. І, отже, незаперечним є той факт, що народна творчість ХХ ст. зіграла вирішальну роль у поваленні тоталітарного режиму, у консолідації суспільства навколо національної ідеї, у пробудженні генетичної пам'яті мільйонів українців.

ЛІТЕРАТУРА

1. Крамар Р. Різдвяні пісні, зібрані у Західному Поділлі. – Тернопіль, 1995.
2. Олесь Воля. Мор. Книга буття України. – К. : Кобза, 2002.
3. Сергій Єфремов. Щоденники. 1923–1929. – К. : Газета “Рада”, 1997.
4. 33-й: Голод. Народна книга-меморіал / Підготували Лідія Коваленко і Володимир Манняк. – К. : РП, 1991.

Ukrainian Folklore as a Means of Fight Against the Totalitarian Regime (Based on the So-called “Folklore of Maydan”)

Liudmyla IVANNIKOVA

The article was written in 2005 as a reaction to the events of the Orange Revolution, which was marked with an outburst of political anecdotes, songs, chastushkas, slogans and others. The author proves convincingly that all this newest folklore samples are deeply rooted genetically yet in the beginning of the 20th c. and are a form of political fight against all totalitarian regimes ever existing in Ukraine in the 20th c.

Keywords: political folklore, anti-soviet folklore, political chastushka, newest folklore, political kolyadky.

Украинское народное творчество как способ борьбы против тоталитарного режима (по поводу так называемого “фольклора Майдана”)

Людмила ИВАННИКОВА

В статье показана преемственность фольклорной традиции (политических песен, анекдотов, стихов) на протяжении столетия, выявлена генетическая связь фольклорных текстов Майдана с антирежимным фольклором 20-х, 30-х, 50-х гг., свидетельствующая о непрерывности политической борьбы. По мнению исследовательницы, народное творчество ХХ ст. сыграло решающую роль в свержении тоталитарного режима, в консолидации общества вокруг национальной идеи, в пробуждении генетической памяти миллионов украинцев.

Ключевые слова: политический фольклор, антисоветский фольклор, новообразования ХХ в., частушка, стихотворение, политические колядки.

Стаття надійшла до редколегії 17.07.2012

Прийнята до друку 15.09.2012